

УДК 569.723 (477.8)

Палеонтологія

Д.М. Дригант

ПРО ВИДОВУ НАЛЕЖНІСТЬ ПІЗНЬОПЛЕЙСТОЦЕНОВИХ КОНЕЙ (РІД *Equus* L., 1758) ПЕРЕДКАРПАТТЯ

*Дригант Д.М. О видовой принадлежности позднеплейстоценовых лошадей (род *Equus* L., 1758) Предкарпатья // Науч. зап. Гос. природоведч. музея. – Львов, 2006. – Вып. 22. – С. 167-180.*

В статье описаны зубы ископаемых позднеплейстоценовых лошадей *E. equus* Pidoplitshko, 1938 и *E. gmelini* Antonius, 1912 из Вынявы в Предкарпатье (23 км южнее Львова). Вид *E. equus* впервые был описан И.Г. Пидопличко (1938) по типовым материалам из позднего палеолита Подесеня (северо-восток Украины). Позже часть этого же материала, в частности из Мизына, В.И. Громова (1949) также описала как типовой при установлении ее нового варианта лошадей *E. caballus latipes*. В свою очередь, Г. Нобис (1971) предложил выделять на основании тех же образцов из Мизына иной новый подвид, названный *E. ferus ferus*. Исходя из наблюдений, название *E. equus* Pidoplitshko, 1938, как первичное, является приоритетным и валидным для позднеплейстоценовых лошадей Украины. Находка остатков вида *E. equus* в Предкарпатье дает возможность уточнить его ареал в Европе. Совместное нахождение *E. gmelini* с *Mammuthus primigenius* Blum., *Caelodonta antiquitatis* Blum., *Cervus elaphus* L., *Crocota crocota spelaea* Goldf. показывает, что этот вид лошадей возник еще в позднем плейстоцене.

*Drygant, D. About the species identification of the Late Pleistocene horses (genus *Equus* L., 1758) from Ciscarpathians // Proc. of the State Nat. Hist. Museum. – Lviv, 2006. – 22. – P. 167-180.*

The teeth of the Late Pleistocene fossil horses *E. equus* Pidoplitshko, 1938 and *E. gmelini* Antonius, 1912 from the locality Vynyava in Ciscarpathians (23 km S of the city of Lviv) are described. Species *E. equus* for the first time has been described by I. Pidoplichko (1938) on the basis of typical material from the Late Paleolithic in the Desna River basin (NE Ukraine). Later the part of that material, i.e. from the locality Mizyn, V. Gromova (1949) described also as a typical for her new variety of horses *E. caballus latipes*. And G. Nobis (1971) proposed on the basis of the some samples from Mizyn to distinguish another new subspecies under the name *E. ferus ferus*. According to observations, the name *E. equus* Pidoplitshko, 1938 has a priority as primary and is valid name for the Late Pleistocene horses of Ukraine. The finding of the horses *E. equus* in Ciscarpathians gives possibility to precise his extend in Europe. Presence of *E. gmelini* together with *Mammuthus primigenius* Blum., *Caelodonta antiquitatis* Blum., *Cervus elaphus* L., *Crocota crocota spelaea* Goldf. shows, that this horse species has been originated in the Late Pleistocene.

Незважаючи на те, що результати вивчення історії еквід стали хрестоматійним прикладом адаптивної еволюції організмів, таксономічне розмаїття роду *Equus* L., 1758, ареали різних видів на території Європи, як і процес їх одомашнення, все ще залишаються малодослідженими. Рештки пізньоплейстоценових коней з теренів України описані лише із східних (Подесення, Подніпров'я, Слобожанщина) та південних (Причорномор'я) районів, проте відносно їхньої видової належності думки різних дослідників є розбіжними. Матеріали, які походять з численних місцезнаходжень Правобережної України, визначені переважно попередньо і ніким не описані, а інформація про них подана лише у списках разом із представниками

інших груп четвертинної фауни, знайденими у тафокомплексах. Невизначене ж таксономічне місце окремих форм ускладнює використання інформації про них при кореляції та визначенні віку тафокомплексів, унеможливорює вирішення питань систематики і філогенії еквід.

Згадки про знахідки решток викопних коней на території України можна знайти у публікаціях А.С. Роговича (1876), С. Незабитовського та Л. Адамця (1914), Г.Ф. Мірчінка (1923), К. Амбожевича (1928) та інших дослідників. Але вперше вони були описані і зображені за матеріалами з палеолітичної стоянки у Новгороді-Сіверському І.Г. Підоплічком [7]. Звернувши увагу на відміни у морфології та розмірах досліджених кісток і зубів, порівняно з відповідними скелетними елементами пізньочетвертинних та сучасних диких еквід, він запропонував для коней палеоліту нову видову назву *Equus equus* (або кінь первісний). До цього ж виду І.Г. Підоплічко [8, 9] зарахував коней не тільки пізньоплейстоценових, а й старших з багатьох інших місцезнаходжень в Україні. Він же подав також інформацію про місцезнаходження решток кулана, тарпана і свійського коня у голоценових відкладах. Обширну інформацію про знахідки решток четвертинних хребетних на заході України подав у своїй монографії К.А. Татаринів [10]. У плейстоцені та голоцені він розрізняв два види коней – *Equus equus* Pidoplitchko (первісний, або дикий кінь) та *E. caballus* L. (свійський кінь).

У 1949 р. В.І. Громова [5] опублікувала результати дослідження історії роду *Equus* у Євразії, де при описі пізньоплейстоценових видів із Східної Європи також використані матеріали з України (з палеолітичних стоянок у Мізині, Новгороді-Сіверському, Старому Кодяку і Шолоховому), на основі яких І.Г. Підоплічко [7, 8] виділив вид *Equus equus*. Не даючи жодних зауважень стосовно валідності чи невалідності згаданого виду, В.І. Громова описала ці ж матеріали у складі нового варієтету коней ("широкопалых") з поясненням: "Предварительно мы назовем ее *E. cab. latipes*... Наиболее характерны для этого варьетета лошади мадлена (вюрм) из Костенок IV и из Мезина" (цит. за [5], ч. 1, с. 171).

У ґрунтовній роботі, присвяченій філогенії плейстоценових еквід та їх одомашненню, Г. Нобіс [13] у своїх дослідженнях також послуговувався матеріалами із Східної Європи, зокрема, з Подесення та Подніпров'я. При визначенні видової належності викопних коней він взяв до уваги не тільки особливості їх будови, а й геологічний вік. Згідно з його висновками, рештки первісного коня з палеоліту, описані І. Г. Підоплічком [7] як *E. equus*, повинні належати до нового підвиду *E. ferus ferus* n. ssp., або східноєвропейської варіації солютреського *E. ferus solutrensis* Nobis, 1971, відомого з Франції, та сучасного коня Пржевальського *E. ferus przewalskii* Poljakov, 1881. За голотип підвиду ним взяті вехні корінні зуби, а за паратип – права частина нижньої щелепи з Мізина. Треба зазначити, що назву *E. ferus* Boddaert, 1785 інші дослідники [6] вважають молодшим синонімом тарпана (*E. gmelini* Antonius, 1912).

Пізньопалеолітичні рештки з Костенок на Дону, які В.І. Громова [5] ідентифікувала з "широкопалым" конем (*E. caballus latipes* Gromova), Г. Нобіс запропонував віднести до східноєвропейського підвиду *E. remagensis latipes* n. subsp. євразійського виду *E. remagensis* Skorowski, 1938. Таким чином, якщо за висновком [5] рештки пізньоплейстоценових (пізньопалеолітичних) коней з Подесення і з Дону належать одному і тому ж підвиду (*E. cab. latipes*), то за [13] – це навіть різні види (відповідно, *E. ferus* та *E. remagensis*). Таку його позицію стосовно видової

належності пізньоплейстоценових коней Європи інші дослідники вважали хибною і піддали критиці [12, 15].

Вивчивши багаті фактичні матеріали про викопних коней Північної Євразії, зібрані за останні 50 років, І.С. Кузьміна [6] приєдналася до висловленої раніше [5] думки, що у пізньому плейстоцені "широкопальний" кінь, крім Дону, заселяв також Подесення (Мізин, Новгород-Сіверський, Чулатів), Подніпров'я (Старий Кодак, Межиріч, Канів, Табурище), Крим (Кіік-Коба, Кош-Коба) та Північний Кавказ. Вона ж зазначила, що "Учитывая обширность ареала широкопалой лошади в Евразии и длительность ее существования, принять предложение Нобиса затруднительно" (цит. за [6], с. 64).

Даючи детальну інформацію (списки із зазначенням кількості кісток) про знахідки решток пізньоплейстоценових коней на теренах України, І.Г. Підоплічка [8, 9] і К.А. Татаринів [10] дотримувалися думки, що всі вони належали одному і тому ж виду *E. equus*. Таким чином, одні і ті ж рештки первісного коня описані як типові для трьох різних видів: *E. equus* Підоплічка, 1938; *E. caballus latipes* Громова, 1949; та *E. ferus ferus* n. ssp. sensu Nobis, 1971 = *E. ferus* Boddaert, 1785.

В.І. Громова [5] та І.С. Кузьміна [6] до ареалу "широкопального" (або первісного у розумінні І.Г. Підоплічка) коня на теренах України віднесли лише східні (включаючи Подніпров'я) та південні (включаючи пониззя Дністра) райони. Порівнянням морфометричних характеристик кісток та зубів з цих районів встановлено, що особини виду з Подесення відрізняються від знайдених на Доні і в Молдові трохи меншими розмірами [1, 2]. Існування такої відміни І.С. Кузьміна [6] схильна пояснювати впливом кліматичних умов. Згідно з даними І.Г. Підоплічка [8, 9] і К.А. Татаринів [10], ареал цього виду на теренах України сягав Карпат і краю льодовика, проте морфометричні характеристики проаналізованого ними матеріалу, які підтвердили б такий висновок, ніде не наведені (за винятком кісток і зубів із Новгорода-Сіверського). Крім того, нема будь-яких даних стосовно західної межі поширення цього східноєвропейського виду та заміщення його дуже подібним ізохронним західноєвропейським (описаним із Німеччини) *E. germanicus* Nehring, 1884. Проблемою на шляху до вирішення цього питання, як виявилось, є не стільки брак фактичних матеріалів, скільки якість їх опрацювання.

Описуючи знахідку плейстоценових тварин із с. Страдч (15 км західніше Львова), В.О. Горещкий [4] фактично вперше подав зображення зубів тогочасних коней (визначених як *E. caballus* L.) із найзахіднішого місцезнаходження в Україні. Про цю ж знахідку згадав і І.Г. Підоплічка ([9], с. 86), але він вважав, що рештки коня належать до виду *E. equus*, хоча за будовою і морфометричними характеристиками не всі зуби із Страдча подібні до описаних із Новгорода-Сіверського. Подаючи інформацію про пізньоплейстоценову фауну з іншого близького (23 км південніше Львова) і подібного за геологічними умовами місцезнаходження біля хутора Виняви, К.А. Татаринів [10] всі рештки коня з нього також ідентифікував із *E. equus*. Після перегляду цього ж матеріалу виявилось, що еквіди тут представлені не лише одним видом. Саме з метою уточнення видової належності пізньоплейстоценових коней з Передкарпаття і було проведено детальне дослідження їх решток, які знаходяться у фондах Державного природознавчого музею НАН України (ДПМ).

Тафокомплекс з Виняви цікавий тим, що він представляє скупчення кісток тварин, що жили одночасно, і пізньоплейстоценовий вік яких не викликає сумнівів.

Крім того, як відзначив і К.А. Татаринів [10], за видовим складом він майже такий самий, як і з пізньопалеолітичних стоянок у Мізині та Новгороді-Сіверському. Комплекс поєднує матеріали, більша частина яких (280 кісток 43 особин ссавців та птахів) була викопана співробітниками ДПМ у 1957 та 1959 р.р. і визначена К.А. Татаринівим як належна видам: *Mammutus primigenius* Blum., *Caelodonta antiquitatis* Blum., *Cervus elaphus* L., *Bison priscus* Woj., *Equus equus* Pidoplitshko, *Crocota crocota spelaea* Goldf., *Spelaeartcos spelaeus* Ros., *Canis lupus* L., *Microtus* sp., *Apodemus* sp., *Spalax* cf. *polonicus* Mehely, *Lyrurus tetrrix* L. [10]. З цієї кількості коневі належить 87 кісток 6 особин (кістки, зуби, фрагменти щелеп із зубами).

У цій же місцевості у 2002 р. при вибиранні баденського піску у стінці кар'єру було відслонено засипане лігво гієн, у якому збереглися обгризені кістки *Mammutus primigenius* Blum., *Crocota crocota spelaea* Goldf., *Rangifer tarandus* L., три верхні корінні зуби одного коня та копроліти гієн^{*)}.

Матеріал і методика досліджень

Крім корінних зубів повного лівого ряду нижньої щелепи й розрізаних верхніх та нижніх зубів (7 екземплярів) первісного коня (*E. equus* Pidoplitshko) із пізнього палеоліту Мізина, що зберігаються у фондах ДПМ (інв. № 199 і 202), досліджені зуби обох рядів верхньої (інв. № ОФ 249) та правого ряду нижньої щелепи (інв. № 553, ОФ 250) цього ж виду в Археологічному музеї НАН України (Київ), які вказані Г. Нобісом (1971) як типові (голотип і паратип) для його нового підвиду *E. ferus ferus* Nobis. Для порівняльних цілей у фондах Археологічного Інституту ПАН у Кракові також були оглянуті колекції решток еквід з території Польщі (з розкопів палеолітичних стоянок в Облазовій та у печері Рай біля Келець) і Чехії (з печери Підбаби).

Запропонована публікація присвячена результатам дослідження лише корінних зубів, оскільки вони найчастіше трапляються і найкраще вивчені, а морфологія їх (рис. 1) не тільки має найважливіше значення для ідентифікації, систематики та встановлення філогенії еквід, а й навіть є єдиною діагностичною ознакою, за якою виділені деякі з видів. У процесі досліджень також було зауважено, що відміни між різними таксонами наглядніше виявляються на графіках індексів довжини протоконів цілих рядів корінних зубів (P^2 - M^3) окремих особин: величини довжини протоконів, вираховані як середні значення за результатами вимірів на розрізаних зубах багатьох особин, значно відхиляються від закономірностей у змінах довжини протоконів зубів у цілих рядах – лінія, яка на графіку з'єднує такі середні значення, може мати вигляд зигзагоподібної кривої і відхилятися зовсім непропорційно від мінімальних та максимальних значень цих величин для виду. Крім того, виявилось, що при майже однаковій довжині протоконів індекси їх для однотипних зубів правого і лівого рядів помітно (понад 4%) відрізняються, але криві, що з'єднують на графіку ці значення у кожному ряді зокрема, зберігають однакові тенденції. Тому для більшої достовірності висновків на графіки наносили результати вимірів повних (P^2 - M^3) або майже повних зубних рядів (рис. 2).

^{*)} Більшість зразків з цієї колекції викопана археологом М. Баранівським і знаходиться в Інституті українознавства НАН України (м. Львів)

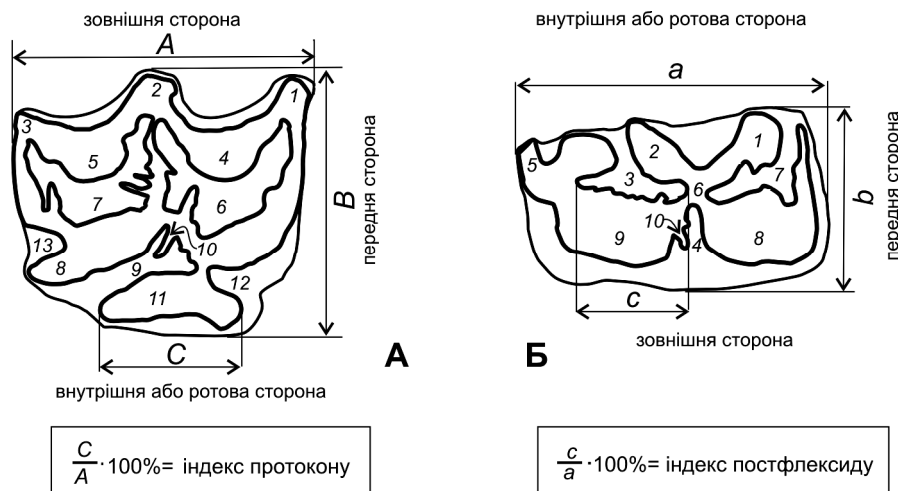

Рис. 1. Морфологічні елементи корінних зубів еквід

Умовні позначення: **А** – верхні зуби: 1 – парастиль, 2 – мезостиль (1 і 2 разом – подвійна петля), 3 – метастиль, 4 – паракон, 5 – метакон, 6 – передня заглибина (фасетка), 7 – задня заглибина (фасетка), 8 – гіпокон, 9 – внутрішня бухта, 10 – шпора, 11 – протокон, 12 – передня бухта, 13 – задня бухта (A – довжина зуба, B – ширина зуба, C – довжина протокону). **Б** – нижні зуби: 1 – метаконід, 2 – метастилід, 3 – постфлексид або задня бухта, 4 – зовнішня бухта, 5 – талонід, 6 – шийка подвійної петлі (або істм), 7 – передня бухта, 8 – протоконід, 9 – гіпоконід, 10 – шпора (a – довжина зуба, b – ширина зуба, c – довжина постфлексиду).

Порівняння морфологічних особливостей згаданих зубів з Виняви із характерними для відомих четвертинних коней Європи показало, що вони належали двом видам – *E. equus* Pidoplitshko, 1938 та *E. gmelini* Antonius, 1912. Зуби першого з цих видів з Виняви за розмірами, морфологією та основними морфометричними характеристиками такі ж, як і в щелепі з Мізіна (рис. 2).

Опис дослідженого матеріалу

E. equus Pidoplitshko, 1938

Табл. I, фіг. 1-11; табл. II, фіг. 5-7

1938a. *E. equus* sp. nov. – Підоплічко, с. 49, табл. 2, фіг. 11-14; табл. 3, фіг. 2; табл. 5, фіг. 3-7; табл. 6, фіг. 5.

1938б. *E. equus* – Підоплічко, у списках (pars).

1949. *E. caballus latipes* var. nova – Громова, ч. 1, с. 158; ч. 2, с. 131.

1956. *E. equus* – Підоплічко, у списках (pars) (non табл. 11, фіг. 6; табл. 22, фіг. 1-4).

?1957. *E. caballus* L. – Горещкий, фіг. 7:3а,б (non фіг. 7:1а,б; 2а,б).

1971. *E. ferus ferus* n. ssp. – Nobis, S. 51, Taf. 4, Fig. 1, 2а, 2б.

1998. *E. (Equus) latipes* Gromova – Кузьміна, с. 50, рис. 18, 19, 25.

2000. *E. equus* Pidoplitshko – Татаринів, с. 77 (pars), с. 203 (pars).

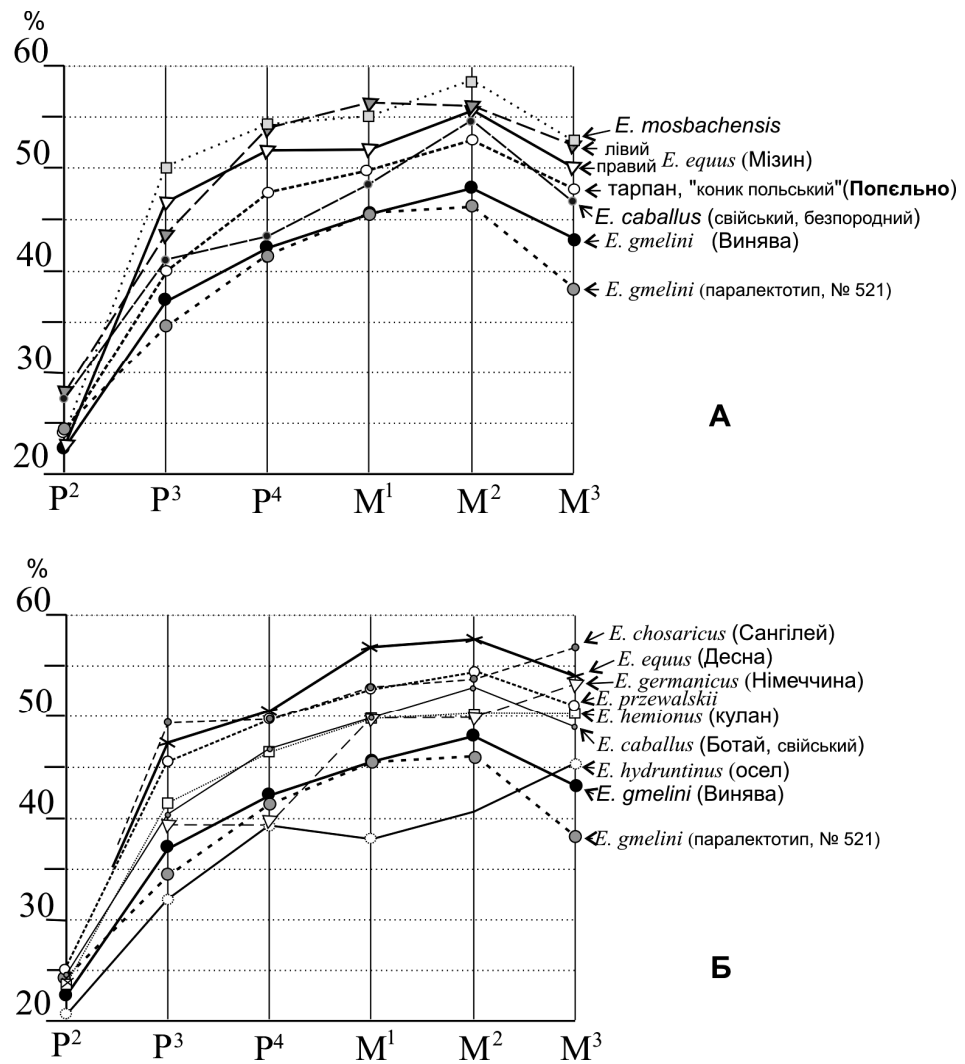

Рис. 2 (А, Б). Порівняння індексів довжини протоконів верхніх корінних зубів коней: індекси *E. przewalskii*, *E. hemionus*, *E. hydruntinus*, *E. caballus* з Ботая, *E. gmelini* № 521 – за [6], *E. chosaricus*, *E. mosbachensis* – за [5], *E. equus* (Десна) – за [2], *E. germanicus* – за [11]

Матеріал. Розрізнені верхні (8 екз.) та нижні (9 екз.) корінні зуби з Виняви (№ 1866, ДПМ НАН), повні правий і лівий ряди верхньої (№ ОФ 249, Археологічний музей НАН) та нижньої (№ 199, ДПМ НАН та № 553, ОФ 250, Археологічний музей НАН) щелеп, окремі (7 екз.) нижні зуби (№ 202, ДПМ НАН) дорослих особин з Мізина, а також розрізнені зуби з території Польщі та Чехії (Археологічний музей ПАН у Кракові).

Опис. Для верхніх корінних зубів характерні майже однакові довжина і ширина коронки; парастиль і мезостиль роздвоєні на премолярах і притуплені на молярах; протокон видовжений, із заокругленими кінцями та вгнутим (з виїмкою) внутрішнім краєм; відносна довжина його велика і складає на P² – 28 %, на P³ – 48 %, на M³ – 53 % довжини зуба (рис. 2, табл. 1). На задній стінці передньої заглибини (фасетки) 1-3 складки, на суміжній стінці задньої заглибини – 0-1 складка. Передня і задня бухти вузькі, видовжені, внутрішня бухта простягнута субдіагонально. Шпора проста, вузька і глибока на премолярах, у вигляді невеликої зазубрини або ж відсутня зовсім на молярах.

Таблиця 1

Основні метричні характеристики верхніх корінних зубів *E. equus* із Мізина

Зуби	Довжина зуба (мм)		Ширина зуба (мм)		Довжина протокону (мм)		Індекс протокону (%)	
	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б
P ²	40	40	27	24	10	11	25,0	27,5
P ³	30	30	31	29	14	13	46,7	43,3
P ⁴	29	28	31	29	15	15	51,7	53,5
M ¹	26	25	28	28	13,5	14	51,9	56,0
M ²	27	27	28	27	15	15	55,6	55,6
M ³	29	27	25	25	14,5	14	50,0	51,8

Умовні позначення: А – правий, Б – лівий ряд, № ОФ 249, Археологічний музей НАН; висота зубів 65-73 мм

Довжина зубного ряду P₂-M₃ на обох мізинських щелепах 172 мм. Зуби видовжені і вузькі, з кабалодною подвійною петлею. Метаконід розширений, майже округлий; метастилід видовжений, на P₂-P₄ та M₃ розширений, на M₁, M₂ трохи звужений. Постфлексид довгий – індекс довжини складає 38 – 53,5 (табл. 2); емаль його зовнішньої стінки у передній частині на зубах з Виняви з двома різко вираженими складками і слабо хвиляста на мізинських. Зовнішня бухта широка і з добре вираженою шпорою, на молярах неглибоко входить у шийку подвійної петлі.

Таблиця 2

Основні метричні характеристики нижніх корінних зубів *E. equus* із Мізина

Зуби	Довжина зуба (мм)		Ширина зуба (мм)		Довжина постфлексиду (мм)		Індекс постфлексиду (%)	
	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б
P ₂	34	32	16	-	16	17	47,0	53,1
P ₃	28	28	18	-	13	15	46,4	53,5
P ₄	29	28,5	18	-	12	15	41,4	52,6
M ₁	27	25	17	-	10	12	37,0	48,0
M ₂	27	25	16	-	11,5	11	42,6	44,0
M ₃	32	32	16	-	12	12	37,5	37,5

Умовні позначення: А – лівий ряд, № 199, ДПМ; Б – правий ряд, № 553, ОФ 250, Археологічний музей НАН України

Порівняння. Із пізнього плейстоцену сусідніх регіонів Європи описані близькі види: *E. taubachensis* Freudenberg, 1914, *E. germanicus* Nehring, 1884, *E. transilvanicus* Teodoreanu, 1926, *E. spelaeus cibirensis* Samson, 1975.

Верхньокорінні зуби виду *E. taubachensis* Freud. із типового місцезнаходження у Німеччині [11], для яких характерні такі ж як і для *E. equus* індекси довжини протокону (рис. 2), відрізняються наявністю шпори на всіх зубах, формою заглибин та більшою складчастістю емалі на їхніх суміжних стінках (на задній стінці передньої заглибини буває до 5 складок), нероздвоєним мезостилем на премолярах (на деяких зубах він сплющений, з малопомітним заглибленням), загостреністю кінців протокону.

Описані з місцевості, яка знаходиться на стику ареалів східно- та західноєвропейських популяцій, види *E. transilvanicus* Teodoreanu та *E. spelaeus cibirensis* Samson із пізнього в'юрму Румунії [15] за індексами довжини протокону і візерунком емалі на коронках зубів мало відрізняються від представників еквід суміжних популяцій, включаючи й *E. equus* Pidoplitshko. Недостатня кількість остеологічного матеріалу, на якому базуються характеристики згаданих видів, не дозволяє зробити впевнені висновки щодо їх номенклатурного позначення, зв'язків з іншими таксонами.

Для верхньокорінних зубів голотипу виду *E. germanicus* Nehring з Німеччини характерні близькі до *E. equus* Pidoplitshko ознаки ([11], стор. 302-303, табл. 26-28): наявність шпори і роздвоєність мезостилю на всіх зубах, роздвоєність парастилю лише на молярах. Форма протокону різна, кінці його загострені, притуплені або заокруглені; стінка, що межує із внутрішньою бухтою, випукла або вирівняна, а внутрішня стінка – вгнута, хвиляста або ж вирівняна. Індекс довжини протокону на $P^3 - M^3$ знаходиться у межах 37,6-54,0 (рис. 2).

Зауваження. Порівнявши рештки плейстоценових коней з різних місцезнаходжень у Європі, Г. Нобіс [13] дійшов висновку про збірний характер виду *E. germanicus* і розділив його на два самостійні – *E. achenheimensis* Nobis, 1971 та *E. remagensis* Skorkowski, 1938. До першого з них були віднесені рештки коней, що жили на початку останнього в'юрмського інтерстадіалу (в'юрму П/П), а до другого – всі молодші за віком. Проте інші дослідники [12] вважають запропоновану ним інтерпретацію обсягу виду *E. germanicus* недостатньо обгрунтованою і непринятною. Зокрема, Р. Мусіл [12] зазначив, що дикі коні, яких відносять до цього виду, не змінилися наприкінці середнього в'юрму настільки, щоб зникнути як таксон (як це вважає [13]), а поступово змінюючись морфологічно та метрично, проіснували до кінця плейстоцену.

Геологічний вік і поширення. Середній – пізній плейстоцен та початок голоцену. Південь Західного Сибіру, Східна Європа (включаючи польське Передкарпаття)*).

E. gmelini Antonius, 1912

Таблиця II, фіг. 1-4

1949. *E. caballus gmelini* Antonius – Громова, ч. 2, с. 131.

* За матеріалами ДПМ НАН України

1956. *E. tarpan* – Підоплічко (у списках).
 1971. *E. ferus gmelini* (Antonius) – Nobis, S. 54, Taf. 5, Fig. 1, 2.
 1981. *E. gmelini* Antonius – Бибилова, Белан, с. 21.
 1998. *E. (Equus) gmelini* Antonius – Кузьміна, с. 104, рис. 45.

Матеріал. Повний правий ряд та розрізнені (3 екз.) верхні корінні (№ 1853), праві (P₂-P₄) і ліві (P₂-M₁) нижні корінні (№ 1846 та № 1847) з Виняви (всі у фондах ДПМ НАН).

Опис. Довжина ряду верхніх корінних по поверхні коронок 167 мм, на виході з альвеол – 174 мм. Зуби невеликі, низькі – висота коронки 25-47 мм; на P⁴ і M² довжина і ширина коронки однакові, на M¹ ширина її більша від довжини. Премоляри з роздвоєними, а моляри лише з притупленими мезо- та парастилем; зовнішній край паракону і метакону асиметрично вгнутий, протолоф і металоф скісні відносно поздовжньої осі зуба (простягання їх майже субдіагональне). Внутрішня бухта помітно відпирає протокон до ротової порожнини. Шпора невелика і проста, на молярах майже непомітна або ж відсутня; передня бухта широка, задня вузька, із заокругленими вершинами. Протокон відносно короткий (рис. 1, табл. 3), значно висунутий досередини, кінці його заокруглені, внутрішній край на премолярах вгнутий (з виїмкою), на молярах хвилястий, випуклий. Задня заглибина (фасетка) дуже викривлена відносно поздовжньої осі зуба, задній ріг її на молярах відсутній, а на його місці помітна лише незначна вгнутість емалі. Складчастість стінок емалі заглибини незначна – на задній стінці передньої з них на премолярах (P³, P⁴) є дві великі складки, а на молярах – лише одна, осі яких орієнтовані субпаралельно ширині зуба. На M³ за задньою заглибиною наявний самостійний острівок емалі.

Таблиця 3

Основні метричні характеристики верхніх корінних зубів тарпана з Виняви (правий ряд, № 1853)

Зуби	Довжина зуба (мм)	Ширина зуба (мм)	Довжина протокону (мм)	Індекс протокону (%)
P ²	38	20	8,5	22,4
P ³	27	25	10	37,0
P ⁴	26	26	11	42,3
M ¹	24	25	11	45,8
M ²	25	25	12	48,0
M ³	30	24	13	43,3

Нижня щелепа. Довжина лівого ряду P₄-M₃ по поверхні коронок така ж, як і в *E. equus* з Мізина – 111 мм, на підставі чого можна припустити, що довжина повного ряду P₂-M₃ досягала 171 мм. Зуби невисокі (до 30 мм), невеликі; подвійна петля типово кабалодна, зовнішня бухта на премолярах неглибока, на корінних заходить у шийку подвійної петлі і на M₁ майже досягає її зовнішньої стінки. Талонід короткий – на M₃ його довжина досягає 9-10 мм (26-29 % довжини зуба). Постфлексид на всіх зубах короткий (табл. 4).

Таблиця 4

Основні метричні характеристики нижніх корінних зубів тарпана з Виняви

Зуби	Довжина зуба (мм)		Ширина зуба (мм)		Довжина постфлексиду (мм)		Індекс постфлексиду (%)	
	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б
P ₄	28	-	19	-	9	-	32,1	-
M ₁	24	23	18	19	7	6	29,2	26
M ₂	25	25	16	17	7,5	8	30,0	32
M ₃	34	34	15	14	10	9	29,1	26,5

Умовні позначення: А – лівий ряд P₄-M₃, № 1847; Б – правий ряд M₁-M₃, № 1846

Порівняння. Зуби тарпанів відрізняються від зубів *E. equus* значно меншими індексами довжини протокону верхніх та постфлексиду нижніх корінних, їх коротшим рядом.

За візерунком емалі та морфометричними характеристиками описані зуби з Виняви майже не відрізняються від належних типовому тарпану, зокрема з черепа паралектотипу (Кузьміна, 1998) з Рахманового степу (Херсонська обл.), що зберігається у колекції Зоологічного інституту РАН у Петербурзі за № 521 (рис. 2). Трохи менші значення індексів довжини протокону на M² та M³ останнього з них можуть бути зумовлені його молодшим геологічним віком. За такими ж характеристиками зуби тарпана з Виняви нічим не відрізняються і від зубів коней з палеоліту південної Франції (Солютре), названих Г. Нобісом ([13], с. 5, табл. 3, фіг. 2, 3) як *E. ferus solutreensis* n. ssp.

Привертає увагу, як вже зазначали В.І. Бібікова і Н.Г. Білан [3], подібність морфометричних характеристик зубів тарпана та пізньоплейстоценових коней з Добруджі, описаних як *E. scythicus* Radulesco et Samson, 1962 [14, 15]. Візерунок емалі на коронках верхніх корінних зубів у представників цього виду такий же, як і в коня з раннього неоліту Погорілівки (Подесення), зідентифікованого як *E. caballus* aff. *gmelini* Antonius ([5], ч. 1, с. 195-196, рис. 47С), але у пізньоплейстоценового тарпана з Виняви він вирізняється меншою складчастістю. Не виключено, що перераховані еквіди належали до різних популяцій тарпанів, або ж відміни у будові їхніх зубів були зумовлені особливостями їжі.

Зауваження. Деякі дослідники коней [5, 6] підтримують думку Т. Ветулані [17] про існування у ранньому-середньому голоцені двох підвидів тарпанів – степового *E. gmelini gmelini* Antonius, 1912 та лісового *E. g. silvatica* Vetulani, 1928. Ареал першого з них – степові простори від Волги до Прута, а другого – ліси Литви, Польщі та Німеччини [6]. Але не можна залишати поза увагою те, що Е. Скорковський [16] переконливо обґрунтував безпідставність виділення такого підвиду як "лісовий тарпан". Він показав, що під назвою "*E. cab. gmelini* Antonius subsp. *silvatica*" [16] були описані черепи різних особин місцевої породи коней *E. caballus gmelini* var. *polonica* або ж "коників польських", які насправді представляють собою нащадків степових тарпанів (*E. cab. gmelini*) з домішками крові коней інших порід і тому не можуть виокремлюватися у самостійний таксон.

Геологічний вік і поширення. У публікаціях, що стосуються коней Східної Європи, рештки тарпанів згадуються і описуються лише з голоцену – від мезоліту до

кінця 19 ст. [5, 6, 9, 13]. Вважається, що ареал виду охоплював степову частину Європи між Волгою і Прутом.

Висновки

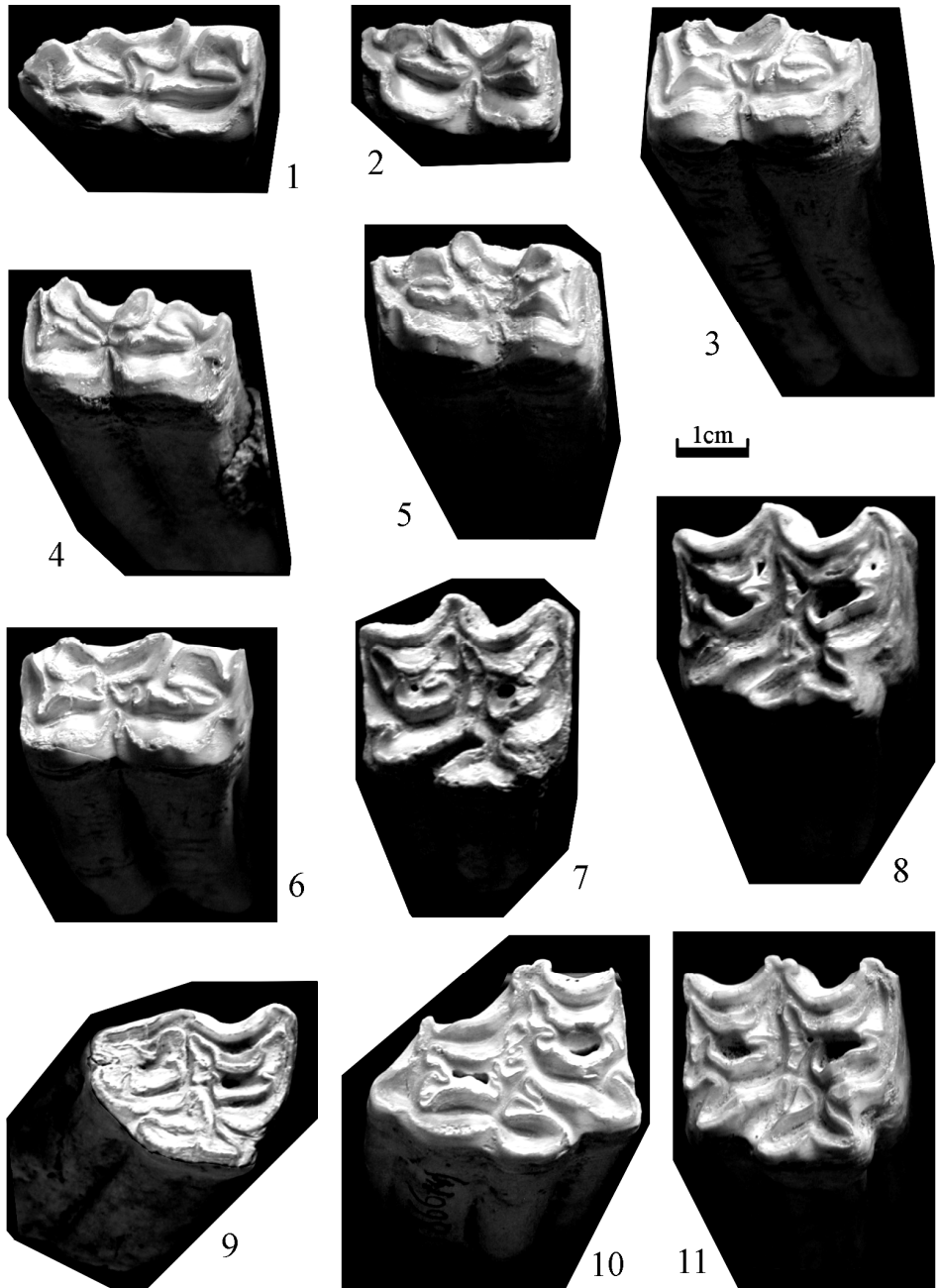
1. Згідно з правилом пріоритету, пізньоплейстоценового первісного або "широкопалого" коня треба відносити до виду *E. equus* Pidoplitshko, 1938.

2. Ареал *E. equus* охоплював територію всієї України – від Подесення до Прикарпаття та суміжну частину Польщі.

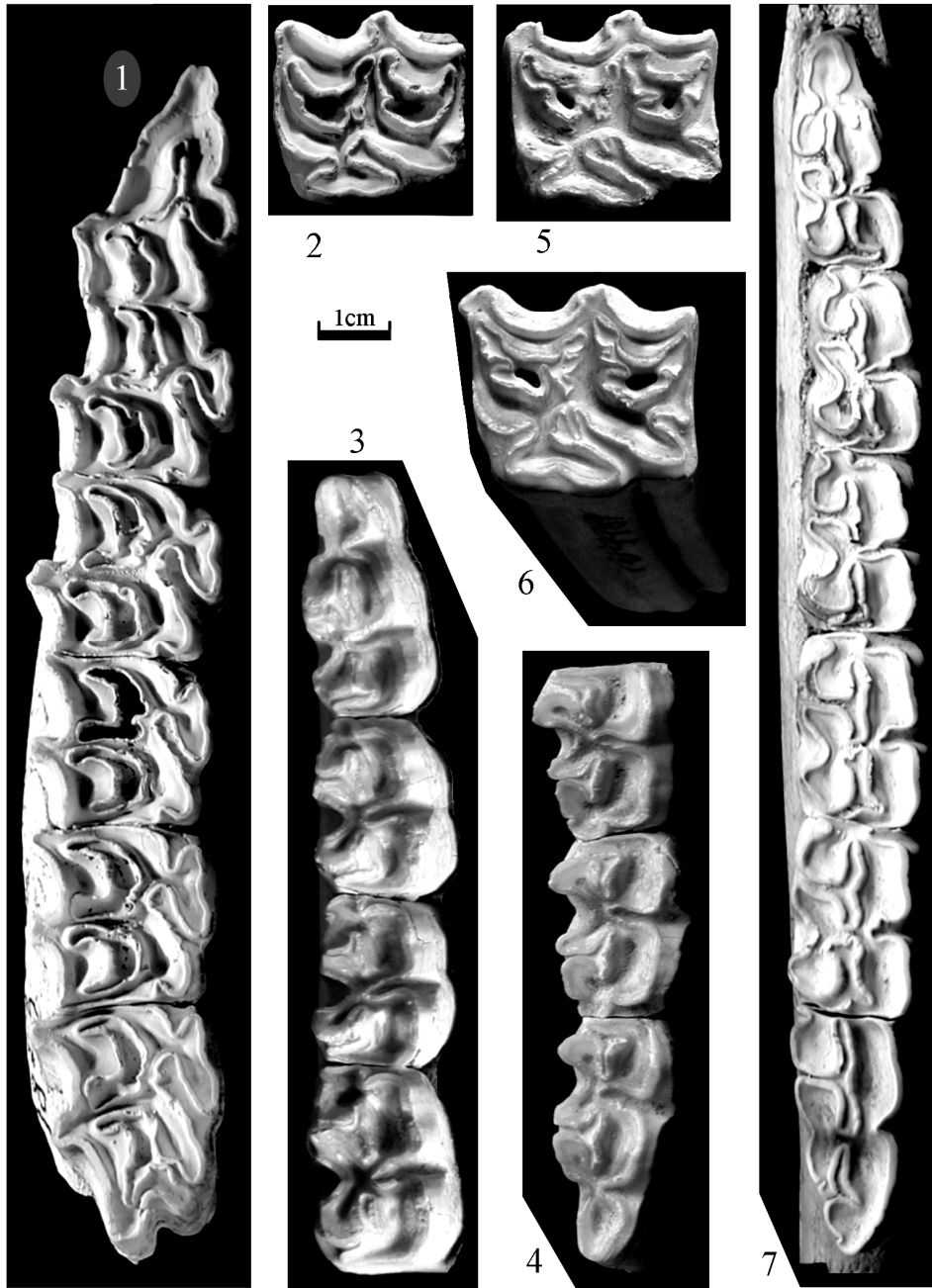
3. Вид *E. gmelini* Antonius, 1912 (або ж тарпан) появився не у голоцені, а значно раніше – коні з типовими для нього ознаками існували на Передкарпатті вже у пізньому плейстоцені і не були рідкісним елементом тогочасної фауни.

Автор щиро вдячний проф. Г. Куб'яку (Інститут еволюції тварин ПАН, Краків) за надання можливості ознайомитися з рештками викопних еквід з території Польщі та Чехії, доктору З. Яворському (Дослідна станція ПАН, Попельно) за переданий як дар для музею череп "коника польського".

Таблица I

Таблиця II

Пояснення до таблиць
(зуби з фондів ДПМ НАН України, зображення подані в натуральній величині)

Таблиця I

Фіг. 1-11. *E. equus* Pidoplitshko, 1938: 1, 3, 4, 6 – нижні ліві P₂ (№ 1866/16), M₁, (№ 1866/11), M₂ (№ 1866/15), M₂ (№ 1866/12); 2, 5 – нижні праві M₂ (№ 1866/14) і M₁ (№ 1866/13); 7, 8, 9, 11 – верхні праві M (№ 1866/17), P³ (№ 1866/8), M³ (№ 1866/1), P³ № (1866/10); 10 – верхній лівий P² (№ 1866/4). Всі з Виняви.

Таблиця II

Фіг. 1-4. *E. gmelini* Antonius, 1912: 1 – верхній правий ряд P²-M³ (№ 1853); 2 – верхній лівий M¹ (№ 1853Д); 3 – нижній лівий ряд P₄-M₃ (№ 1847); 4 – нижній правий ряд M₁-M₃ (№ 1846). Всі з Виняви.

Фіг. 5-7. *E. equus* Pidoplitshko, 1938: 5, 6 – верхні ліві M¹ і P³ (№ 1866/9, 1866/3), Винява; 7 – нижній лівий ряд P₂-M₃ (№199), Мізин.

1. Белан Н.Г. Позднеплейстоценовая широкополая лошадь бассейна Десны // Тр. Зоол. ин-та АН СССР. – 1985. – **131**. – С. 50-63.
2. Белан Н.Г. Широкополая лошадь в позднем плейстоцене на Украине // Вестн. зоол. – 1986. – № 1. – С. 50-63.
3. Бибилова В.И., Белан Н.Г. Раннеголоценовый тарпан на территории северо-западного Причерноморья // Вестн. зоол. – 1981. – № 3. – С. 21-26.
4. Горецкий В.А. О находке плейстоценовых позвоночных у с. Страдч Львовской области // Бюлл. комиссии по изучению четвертичного периода. – 1957. – № 21. – С. 125-131.
5. Громова В.И. История лошадей (рода *Equus*) в Старом Свете // Тр. Палеонтол. ин-та АН СССР. – 1949. – **17**, вып. 1. – Часть 1. Обзор и описание форм. – 373 с. Часть 2. Эволюция и классификация рода. – 163 с.
6. Кузьмина И.Е. Лошади Северной Евразии от плиоцена до современности // Тр. Зоол. ин-та РАН. – 1977. – **273**. – 223 с.
7. Підоплічко І.Г. Новгородсіверська верхньочетвертинна фауна // Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. – 1938а. – Вип. 1. – С. 3-95.
8. Підоплічко І.Г. Огляд палеонтологічних знахідок за 1917-1937 рр. Частина 1 // Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. – 1938б. – Вип. 1. – С. 97-176.
9. Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. – Київ, 1956. – Вип. 2. – 235 с.
10. Татаринов К.А. Позднекайнозойские позвоночные запада Украины. – Луцьк: Надстир'я, 2000. – 254 с.
11. Musil R. Die Equiden aus dem Trawertin von Ehringsdorf // Abh. zentr. geol. Inst. – Berlin, 1975. – **23**. – S. 265-336.
12. Musil R. Die Equidenreste aus den Travertinen von Taubach // Quartärpaläontologie. – 1977. – **2**. – S. 237-264.
13. Nobis G. Vom Wildpferd zum Hauspferd // Fundamenta. – Köln-Wien, 1971. – **6**. – 96 s.
14. Radulesco C. et Samson P. Quelques observations sur *Equus scythicus* // Zoologischer Anzeiger. – 1962. – **169**, Hf. 9-10. – S. 347-356.
15. Samson P. Les Equides fossiles de Roumanie // Geologica Romana. – 1975. – **14**. – P. 165-352.
16. Skorkowski E. Krytyczne uwagi o „Tarpanie leśnym” // Kosmos. Ser. A. Rozprawy. – 1934. – **59**, z. 2. – S. 39-47.
17. Vetulani T. Dalsze badania nad konikiem polskim // Bull. Intern. de l'Academie Polonaise des Sci. et des Lett. Cl. sci. mat. et natur. Ser. B: sci. nat. – Cracovie, (1927) 1928. – № 7B. – P. 835-949.